

Dr. Gyarmathi Sámuel – orvos, a tudományos nyelvhasználat magyar megalapítója

Dr. Sámuel Gyarmathi – medical doctor, the Hungarian founder of scientific language comparison

dr. Szabó Attila szakgyógyász

Debreceni Egyetem Gyógyszerésztudományi Kar, Gyógyszerésztechnológiai Intézet

szabo64a@gmail.com

Initially submitted Febr.13, 2022; accepted for publication March 1, 2022

Abstract

Together with Protestant Reformation and book printing, native languages as an important issue was already mentioned in the 16th century, Moreover, one of the Enlightenment's aims was to cultivate the sciences in native languages. Yet in Europe, the interpretation of the language of sciences dates back to the 18th century. Until the middle of the 19th century, Latin remained predominant. In Hungary, the use of Latin was replaced by the German language, mandated by the king of this country. It explains why it was such an important task for the Hungarian representatives of the Enlightenment to promote the Hungarian language. Until the birth of works of fiction, most of the works in Hungarian came from the fields of agriculture and medicine in this period It is worth to be mentioned that two physicians – János Földi, chief public health officer of the Hajdú district and Sámuel Gyarmathi, chief public health officer of Hunyad County – also submitted their writings on the tender for the language renewal. Sámuel Gyarmathi learned first the teachings of Enlightenment during his long studies in Vienna. He spent a considerable part of his life with aristocratic families – mainly the Count Bethlen's family — primarily as an educator and secondarily as a court physician. Between 1796-98, Elek Bethlen took part in Gyarmathi's mentoring on his study trip to Göttingen. During this trip, Gyarmathi also tried to enhance his knowledge. While August Ludwig Schlözer taught the physician Swedish and Danish, he infected Gyarmathi's mind with the theory of linguistic kinship based on language comparison. Thus Samuel replaced his previous linguistics with Finno-Ugricism. In 1797-98, under Schlözer's influence, Gyarmathi created the masterpiece of his life, "Affinity". This work became famous in Europe, and his bust was even included in the sculpture park decorating the building of the Berlin Academy of Sciences, founded in 1700. Samuel Gyarmathi died of a stroke on March 4, 1830, at the age of 79. His tomb is in the cemetery of Târgu Mureş/Marosvásárhely.

kulcsszavak

Dr. Gyarmathi Sámuel, orvos, magyar nyelvészet, a felvilágosodás kora, Bethlen család, orvosi nyelvtörténet

keywords

Dr. Sámuel Gyarmathi, medical doctor, Hungarian linguistics, the age of enlightenment, Bethlen family, medical language history

A reformációval és a könyvnyomtatással az anyanyelvűség kérdése már a XVI. században, mint fontos feladat újtárra indult. Sőt a felvilágosodásnak is egyik célkitűzésének számított a tudományok anyanyelven történő művelése. Mégis Európában a tudomány nyelvének tolmácsolása egészen a XVIII. század közepéig döntően a latin nyelv maradt. Hazánkban ezt a latin nyelvű tájékoztatást legfeljebb az uralkodó által kötelezővé tett német nyelv alkalmazása váltotta fel. Ezért is volt olyan fontos feladat a felvilágosodás hazai

képviselőinek a magyar nyelv ügyének felvállalása. A szépirodalmi munkák megszületéséig ebben az időszakban a legtöbb magyar nyelvű munka a mezőgazdasági és az orvosi területről kerültek ki. Érdeemes külön kiemelni, hogy a nyelvújítás ügyében megjelent pályázatra két orvos – Földi János hajdú kerület főorvosa és Gyarmathi Sámuel Hunyad vármegye főorvosa – is beküldte írását. Gyarmathi Sámuel hosszas bécsi tanulmányi idő alatt ismerkedett meg a felvilágosodás tanaival. Élete tekintélyes részét főúri családoknál – döntően a grófi Bethlen-családnál – töltötte, elsődlegesen, mint nevelő, másodlagosan, mint udvari orvos. Bethlen Elek 1796-98 között göttingeni tanulmányútján Gyarmathi mentorként vett részt. A tanulmányút alatt Gyarmathi is igyekezett tudását gyarapítani. Miközben August Ludwig Schläzer svéd és dán nyelvre tanította az orvost, addig Gyarmathi elméjét megfertőzte a nyelvhasználaton alapuló nyelvrokonság elméletével. Így Sámuel az addigi nyelvészkedését kicserélte a finnugorizmusra. 1797-98-ban Schläzer hatása alatt Gyarmathi megírta élete fő művét, az „Affinitás”-t. Munkájával európai hírűvé vált, sőt az 1700-ban alapított Berliini Tudományos Akadémia épületét díszítő szoborparkba is bekerült mellszobra. Gyarmathi Sámuel 79 éves korában – 1830. március 4-én – szélütésben halt meg. Sírja a kolozsvári házsongárdi temetőben található meg.

1. ábra Gyarmathi Sámuel

A felvilágosodás egyik célkitűzése a tudományok anyanyelven történő művelése és hazai terjesztése volt. Európában a tudomány nyelvének tolmácsolása még a XVIII. század első felében is döntően latin nyelven történt – ami az oktatás egyházi irányításának utóhatásából eredt. Hazánkban ezt a latin nyelv használatát tetézte az uralkodó által kötelezővé tett német nyelv terjesztése. A felvilágosodás hazai képviselői számára szükségessé vált a magyar nyelv ügyének felvállalása. Hiszen azt az elvet vallották, hogy mindenkinek joga van saját anyanyelvén hozzájutni az életviteléhez szükséges tudáshoz. Mivel az életben – döntően a tudomány előrehaladtával mindig keletkeznek új fogalmak, új technikai eszközök és tárgyak, illetve az élettér egyre jobb megismerése miatt is – új meghatározásokat kell adni, szükségessé vált – elsődlegesen a tudományos szakmai nyelvben – a nyelvújítás. Erre elsőként 1778-ban Bessenyei György hívta fel a figyelmet. A magyar nyelvűség programjának vizsgálatával legalaposabban 1790-ben Decsy Sámuel foglalkozott. Érdeemes megjegyezni, hogy Erdélyben az anyanyelvűség kérdése már a reformációval elindult, a XVII. században vált művelődési programmá és a XVIII. század végén lett belőle politikai szó. A legtöbb magyar nyelvű munka a mezőgazdasági és az orvosi területről látott napvilágot. Hazánk az orvosi

nyelvújításban a legértékesebb munkákat felmutató társaságok közül meg kell említeni az ún. Bécsi Tudós Társaságot és az Erdélyi Nyelvművelő Társaságot.¹ A Bécsi Tudós Társaság munkaközössége döntően a Bécsben élő ún. testőrírókból állt. A Társaság Görög Demeter és Kerekes Sámuel jóvoltából szerkesztett „*Hadi és Más Nevezetes Történeket*” című folyóiraton keresztül próbált pályázatok útján a nyelvújítás ügyének egyre szélesebb körben segítőköt találni és a nagy munkába bevonni. 1789-ben két pályázatot is meghirdettek, az egyik pályázati felhívás egy magyar nyelvű pszichológiai mű megírására szólított fel. A másik pályázatot egy jó magyar nyelvtan megírására írták ki. Előbbire három, utóbbira öt pályamű érkezettbe. Ez utóbbinál Földi János hajdú kerület főorvosának és Gyarmathi Sámuel Hunyad vármegye főorvosának munkáit kell megemlíteni. (Érdekes, hogy az akkori „két magyar haza” – anyaország és Erdély – szellemi, érzelmi és nyelvi összetartozása egy szívként dobbant és adott választ a pályázati felhívásnak.)

A Gyarmati Sámuel munkásságáról szóló írásk alapját két életrajzi munka adja. Az egyiket Kállai Ferenc² pensionált kapitány³, a másikat M. Nagy Ottó zilahi vallástanár gyűjtötte össze.

Családi gyökerek

Származását tekintve, sajnos csak találgatásokba lehet bonyolódni. A találgatások egyik oka, hogy ezzel kapcsolatos írásk anyag nem maradt fenn. A másik problémát az jelenti, hogy Gyarmathi születésekor a Kolozsvári Református Egyháznál még nem volt vezetve az anyakönyv, erre csak 1752-ben került sor. A következő bajt pedig az jelenti, hogy előfordultak az egyházaknál tüzesetek is, mint például 1848-ban Zilahon, elégték az egyházi anyakönyvek. A „két hazában” több felé is éltek Gyarmati, Gyarmathi, Gyarmathy és más családi névhez kötöten kapcsolódó „gyarmati”-ak. Az 1754-55. évi országos nemesi összeírás során Abaúj-, Bereg-, Bihar-, Győr-, Hont-, Sopron-, Szabolcs-, Szatmár-, Torna-, Trencsén-, Ugocsa-, Ung-, Veszprém-, Zala-vármegyéből történtek „gyarmati” néven igazolások. Kempelen Béla „*Magyar nemes családok*” 4. kötete 20 féle, a Nagy Iván „*Magyarország családai*” 4. kötete 3 féle „gyarmati” családot említ meg. A legtöbb család az Ezeröttszáz – Ezerhatszáz években nyerte el nemességét. Maga Sámuel „thi”-vel írta a Gyarmathi-t. Mivel Gyarmathi Sámuelnek sok rokona élt Zilahon, ezért feltételezhető, hogy a család Erdélyből származik és valószínűleg mesteremberek, vagy legalább is polgári foglalkozásúak voltak. Ami biztos, mert ezt maga Sámuel adta meg hagyatékozási anyagában, hogy Gyarmathi Sámuel Kolozsváron született 1751. július 15-én. Édesapja, Gyarmathi János, édesanyja, Osváth Éva. Egyéb fellelt iratok alapján két testvéréről lehet tudni, György (? 1757 - 1817. 06. 11.) – pontos születési ideje nem ismert, csak azt tudni, hogy 1817. június 11-én 60 éves korában halhatott meg, majd pár nappal később felesége is elhunyt. Két leányuk született, Sára (1795.09.14.-?) és Zsuzsanna (1797.08.08. - ?). Sámuel leánytestvére Sára (Vajda Benjáminné) volt, aki 1807. március 26-án halt meg. Gyarmathi

¹ Az Erdélyi Nyelvművelő Társaság (eredetileg Magyar Nyelvművelő Útkészítő, vagy Próba Társaság) első közgyűlését 1793. december 3.-án Marosvásárhelyen tartotta, melynek szellemi vezetője Aranka György (1737- 1817) volt. Mivel működéséhez a Társaság nem kapott uralkodói jóváhagyást, így 1806 táján feloszlott. A társaság fő céljának tekintette a nyelvművelést és a tudományosság megteremtését. A Társaság 1796-1801 közti időszakában a természettudományos magyar szaknyelv megformálásával foglalkozott. Ebben a munkájában egyik nagy segítöje Benkö József (1740–1814) református lelkész, botanikus és nyelvész volt, aki botanikusi munkájában Csapó József debreceni orvos nyomdokain haladt.

² Kállai Ferenc (Debrecen, 1790. – Buda, 1861.) jogász, történetíró; 1814-től 1827-ig a 2. székely gyalogezred hadbírája. Döntően Kézdivásárhelyen lakott családjával, majd nyugdíjazása és akadémikussá választása után haláláig (1830-1861) Budán élt. Tanulmányai alatt ismerkedett meg és kötött barátságot **Kölcsey Ferenc**cel (1790. - 1838.) A modern östörténeti kutatások egyik hazai elindítója és írója. ennek a munkának elismeréséül lett később MTA tag.

³ pensionált kapitány – nyugdíjazott századost jelent, ugyanis a pension (latin eredetű) szó jelentése nyugdíjas; a kapitány – a mai katonai alakulatoknál a századosi rangnak felelne meg.

Sámuel termetét tekintve középmagas, köpcös, húsos szabású, összességében tekintélyt parancsoló megjelenésű volt. Talán a bécsi tartózkodása idején készülhetett róla az a festmény, mely ma a zilahi református Kollégiumban lelhető fel.

Magán élet és tanulmányok

Sámuel többször váltott iskolát. 1757-től 12 éves koráig Kolozsváron tanult, majd családjával Nagyenyedre költöztek, így 1763-tól ott járt iskolába. 1765-ben egy évre visszatért Kolozsvárra retorikát tanulni. Itt ismerte meg Pataki Sámuel (1731-1804) orvost, botanikust és könyvgyűjtőt, aki a Kollégiumban matematikát tanított számára. Pataki tagja volt a Magyar Nyelvművelő Társaságnak. Később is sokat leveleztek egymással, főleg Gyarmathi nyelvészeti kutatásai révén. Talán az ő hatására lett Gyarmathiból orvos. Feltételezhetően ekkoriban halhattak meg szülei és ezért került Zilahra, ahol előbb közeli rokonainál, később városbeli családoknál, mint kosztos (kókvia) diák lakott. 1770-ben 18 évesen „főiskolai” tanulmányai véget ismét Nagyenyedre ment. A nagyenyedi iskolában két tanár volt rá nagy hatással. Tőke W. István, aki matematikát, fizikát, filozófiát és természetjogot tanított és Ajtai Abód Mihály, aki a keleti nyelvek, a latin, a régiségtan és történelem tanára volt. 1776. szeptember 16-án az akkori püspök, Csernátoni Vajda Péter vezette bizottság előtt kitűnő eredménnyel vizsgát tett. Ezzel Gyarmathi előtt lehetőség nyílt, hogy a Mária Terézia által alapított „Goldberg⁴ Alumneum⁵” ösztöndíjat megkapja, mellyel külföldi tanulmányokat folytathat⁶. A püspök közbenjárásával sikerült megkapnia a Főkormánysház ajánlását, illetve a kolozsvári Akadémiai Líceum tanárai is őt javasolták. Így a két református és egy evangélikus jelentkező közül az egyik támogatott diák Gyarmathi lett. Sámuel orvosi tanulmányait a Bécsi Egyetemen folytatta, és ha nehezen is, de rendre letette vizsgáit. 1781-82-ben a bécsi gyermekkórházban folytatta gyakorlatát, ahol a himlő elleni védőoltások alkalmazását tanulmányozta. 1782-ben védte meg doktori disszertációját⁷ és kapta meg orvosi diplomáját. A hosszú bécsi tanulmányi idő alatt ismerkedett meg a felvilágosodás tanaival és ennek kapcsán lépett be a szabadkőművesek közé. (Hajnóczy József (1750-1795) – a magyar jakobinus mozgalom egyik vezéralakja – 1780 augusztusában érkezett néhány hónapra Bécsbe, ekkoriban találkozhattak. Hajnóczy révén lett tagja a pozsonyi „Bizottsághoz” nevű szabadkőműves páholynak. E mozgalom tagjai aztán élete végéig segítették munkálkodását.) Mikor Nagyenyeden élt megházasodott, ám házassága nem volt hosszú idejű. Egy forrás állítása szerint a rövid házasságából Zsuzsanna nevű leánya született, aki András Elek ügyvéd, író felesége lett. Ennek a kutatásnak nagy gátat szab, hogy ebből az időszakból nincsenek meg a nagyenyedi református egyház anyakönyvei. Ezért nem lehet tudni, pontosan mikor nősült meg, és hogy hívták feleségét, illetve valóban az övé volt a

⁴ Valentin Trotzendorf / Friedland – Trotzendorfban született, apját Friedlandnak hívták. (Trotzendorf, 1490. 02. 14. – Liegnitz, 1556. 04. 26.) német pedagógus; 1531-ben meghívták a goldbergi iskola vezetésére. Oktatási módszerének alapja a régi Róma irányítási rendszerének felelevenítése volt. Konzulok (követségi hivatalnok), rétorok (retorika tudója, azaz szónok), eforusok (ephorus – felügyelő) irányították az iskolai társadalmat, akik felet Valentin, mint diktátor uralkodott. Tanítványait egymással versenyeztette és a kisebbeket a nagyobbakkal taníttatta. Módszere egész Európában elterjedt és még a jezsuiták is átvették.

⁵ alumneum – olyan egyházi iskola, mely bennlakást és ellátást biztosít a diák számára. (alumnus ≈ növendék; alumno ≈ nevel; alo ≈ táplál); A XVI-XIX. században léteztek olyan alapítványok, melyek egyes személyeknek egyszeri, vagy folyamatos támogatást biztosítottak az egyén tanulásának fedezésére.

⁶ Mária Terézia magáról elnevezett Collegium Theresianum-ja 1746-ban jött létre az osztrák jezsuita rendtartomány kezdeményezésére. Rövidesen akadémiai rangra emelték. Kezdetben csak fizető nemes növendékeket vettek fel. Az akadémián 1780-ig a Birodalom legjobb tanárai tanítottak. Célja volt, hogy megkönnyítse a nemes ifjak számára a műveltséghez jutást és a közszolgálat számára kiválóbb férfiakat neveljenek. A Theresianumon viszont nem volt orvosi képzés, ezért csak a Bécsi Egyetem (Universitát Wien) jöhet szóba, mely 1365. március 12-én nyílt meg.

⁷ Disszertációjának címe: Continuatio praelectionum Haenianarum, quam disseretationis inauguralis loco adnuente inclyta facultate medica in... Viennae, 1782. - Anton de Haën holland származású bécsi orvos klinikusi tanait kísérte meg dolgozatában Gyarmathi tovább fejleszteni.

fentebb említett leánygyermek. Élete tekintélyes részét főúri családoknál – döntően a grófi Bethlen-családnál, mert ott három nemzedéket is kiszolgált – töltötte, mint udvari orvos, nevelő. 1767-79 közötti időben kerülhetett kapcsolatba a Bethlen családdal, mert ez alatt volt gróf Bethlen Gergely kurátor a Kolozsvári Kollégiumban. 1830. március 2-án is a Bethlen család kolozsvári házában kapott agyvérzést, melybe párnap múlva belehalt.

Pályafutása

Első külföldi útja

Alig fejezte be tanulmányait, már Fogaras vármegye meghívta főorvosnak. Ám a 31 éves Gyarmathi az akkori diákszokásnak megfelelően – „egyszer még látni akarta a világot” – inkább négy hónapig tartó gyalogos vándorutat választott barátjával, Andrád Sámuellel⁸. Útjuk során Németország nevezetesebb városait járták be és keresték a kapcsolatokat a tudós világgal. Berlinben kötött ismeretséget Formeyvel, aki az ottani tudóstársaság titoknoka volt. Révén többször is részt vehetett a gyűléseken.

Pozsonyi évei

A pénz szűke vetett véget útjuknak. Hazatérve – talán szabadkőművesi ismeretsége révén – 1783 novemberében az id. Ráday Gedeon⁹ gróf ajánlotta fel számára unokái – Gedeon (?-1797) és Pál¹⁰ (1768-1827) mellé a nevelői állást, míg a gyermekek addigi nevelője külföldi tanulmányútjáról haza nem tér. A Ráday család akkoriban Pozsonyban élt. Itt került sor 1784. május 11-én gróf Batthyány József Félix János bíboros előtt Gyarmathi hőlégballonos¹¹ kísérletére. Pozsonyi tartózkodása során felkereste Horpácson Hajnóczyt és találkozott gróf Széchenyi Ferencsel. Részt vett Rát Mátyás¹² első magyar nyelvű újságjának munkájában. A Ráday családnál 1784 októberében megszűnt a nevelői állása. Ráday ajánlására ugyan meghívták Hont megye főorvosának, de Gyarmathi ezt nem fogadta el, mondván idős elődje kereset nélkül marad, és leányait nem tudja kiházasítani. Döntésében szerepet játszhatott, hogy igazából hazavágyott Erdélybe, de ekkor zajlott a Hóra-féle¹³ felkelés, amit 1784 végére vertek le. Ezért Pestre ment, ahol a szárnyát bontogató színháznál sűgőként dolgozott.

⁸ Andrád Sámuel (Ikafalva, 1751. - Sepsiszentgyörgy, 1807.) orvos, író; Bécsben tanult orvostudományt és ott is telepedett le, mint gyakorló orvos. 1786-ban szívrohamot kapott, mely betegségből soha nem épült fel. Ezért hazaköltözött Erdélybe, ahol megírta 765 anekdotát tartalmazó gyűjteményét, ami a magyar irodalom első nyomtatásban megjelent anekdotagyűjteménye.

⁹ gróf Ráday Gedeon (Ludány, 1713. - Pécel, 1792.) magyar költő, műfordító, könyvgyűjtő és politikus, országgyűlési képviselő; A magyar felvilágosodás egyik vezéralakja volt.

¹⁰ gróf Ráday Pál (Pécel, 1768. - Pest, 1827.) református egyházkerületi felügyelő, bíró, császári és királyi kamarás, közéleti vezető, mecénás, színigazgató

¹¹ A Montgolfier testvérek (István és József) által feltalált és 1783. június 5-én Annonayban felbocsájtott léggömb (vászonnal bevont papírsák) kísérletét próbálta ki Gyarmathi, ami számára életre szóló élményt nyújtott.

¹² Rát Mátyás (1749-1810) Eredetileg Rath Mátyás, ám magyarságát, hogy nevével is kitüntesse, lett Rát, aki evangélikus lelkész volt Győrben. Pozsonyban az első magyar nyelvű hírlapot 1780. január 1-én indította útjára „Magyar hírmondó” néven.

¹³ Hóra-féle felkelést II. József 1784. január 31-i rendelete váltotta ki, mely az erdélyi határőrök létszámát kívánta volna növelni. A nyomorban élő emberek – akiknek jelentős része ortodoxvallású román volt – a katonaelettől várták volna életük javulását. A sanyarú sorsban élők sajnálatos módon a rablókban – kik döntően szökött katonákból kerültek ki – látták az elnyomó rendszerrel szembeni „bátor” szabadságharcot. Ezért az összegyűlt és felbőszített tömeget Hóra, Kloska és Krizsán – a román ortodox egyház háttér támogatásával - döntően a magyar nemesség elleni vezették. A román felkelők 133 települést gyújtottak fel és 4000 erdélyi lakost öltek meg. A román ortodox egyház pópái ekkoriban kezdték el terjeszteni a dákóromán elméletüket. Erdélyben ez volt az első olyan megmozdulás, mely vallási-nemzeti alapon szerveződött és megmutatta az ott élő románok erejét. (wikipedia.org)

A nagyenyedi házasság élet

Gyarmathi Sámuel 1785 elején érkezett meg Nagyenyedre, ahol életének sajátos közjátékaként, 34 évesen megnősült. Maga Hajnóczynak küldött levelében szépnek és jómódúnak írja le feleségét. Leányukat Zsuzsannának keresztelték, aki később András Elek¹⁴ felesége lett. Sajnálatos, hogy az egyházi anyakönyv nincs meg, mert így nem ismert felesége neve és a házasságkötés pontos ideje. Valamikor az 1785-ös esztendő elején nősülhetett meg, de már a következő év végére házassága véget is ért. Nagyenyeden az orvosi praxisa mellett elfogadta báró Radák Ádám felkérését, hogy özvegy leányának¹⁵ gyermekeit okítsa és nevelje. Válás miatt Nagyenyedről sietősen kellett távoznia.

Orvosi (udvari, majd főorvosi) működése és első nyelvészeti szárnypróbálgatások

1787-ben id. gróf Bethlen Gergely (1719-1792) udvari orvosként dolgozott és haláláig ápolta egyik fiát¹⁶, Bethlen Lajost (?-1787). (Gyarmathi életpályája ehhez a főúri családhoz fog a továbbiakban kötődni. A betegeket gyógyította, ellátta a birtokfelügyeletet, a gyermekeket irányította, nevelte és nyelvekre (magyar, latin, német, görög, héber, angol, francia, olasz, orosz, svéd, finn és dán nyelven írt és beszélt) oktatta őket.) Bethlen Lajos halálát követően, Sámuel a család ajánlásával Hunyad vármegye főorvosa lett. Működése 1787-től 1791-ig tartott, ez alatt Déván rendezkedett be, ahol nem annyira orvosi praxisában ért el sikereket, hanem mindmáig modernnek számító magyar grammatikáját írta meg. Művét, az „Okoskodva tanító magyar nyelvemester”-t a Bécsben megjelenő „Hadi és Más Nevezetes Történetek” hírlap 1790-es pályázatára küldte be, mellyel harmadmagával a harmadik helyezést érte el. Munkáját minden valószínűség szerint az erdélyi szabadkőművesek biztatására készítette el. Bár műve „Előljáró-Beszéd”-ében megvallja: „Minden Nemzet boldogsága, és ereje nevékedésének tsalhatatlan jele, volt eleitől fogva Nyelvének gyarapodása”. Aranka György páholytag kezdeményezésére született meg az Erdélyi Magyar Nyelvemelő Társaság és Ő jutatta el Gyarmathi munkájának egy példányát Jósika Antal Kolozs vármegye főispánjához. Jósika az Erélyi Országgyűlésen megszavaztatta a mű kiadását. A könyv nyomtatásához szükséges összeget Natrop Wilhelm¹⁷ biztosította. Az 1794-ben megjelent 500 példányos műből befolyt összeg később a Kolozsvári Színház megépítésének lett az alapja. Gyarmathi művében kiemelte nyelvünk előnyös tulajdonságait. Nyelvünket keleti nyelvek tekintette. Művében hat pontban sorolta fel a meghonosodottnak tekinthető idegen szavainkat. Az általa használt latin-magyar szakkifejezéseket előljáró beszéde végén betűrendben adta meg és felsorolta az általa tanulmányozott nyelvtanokat. Szerinte a nyelvek világában az egyetemes nyelvtanból kell kiindulni, melynek egyes tételei a logika (filozófia) alaptételeivel azonosak. (Ezért nevezték a nyelvtant a XVII-XVIII. században filozófiai nyelvtannak.) Grammatikai munkájában mesterének Comeniust tartotta. A több mint 700 oldalas művét két kötetben adták ki, ami három nyelvtani részre oszlik: 1. A kimondásról és helyes írásról, 2. Etimológia, eredetvetés, 3. Mondattan. Ezek tartalmazzák Gyarmathi tíz tételből álló egyetemes nyelvtanát (grammatika universalis), a nyelvtanhoz fűződő 100 §-át, amihez 101. §-ként egy „kis szótár”-t kapcsolt. Gy. Sámuel nagy érdeme, hogy nyelvünk sajátosságait állandóan összeveti a latin, olasz, görög, cseh, német, angol, román nyelvi jellemzőkkel. A 2. rész végén új írásjeleket ajánlott a két betűvel írt mássalhangzók esetében. Az erre a célra formált sajátos betűket azért is javasolta volna, hogy a helyesírást megtanulhatóbbá és az írást könnyebbé tegye.

¹⁴ Az eddigi kutatások még nem igazolták, hogy András Sámuel fia lett volna Elek.

¹⁵ báró Radák Erzsébet és gróf Rhédey László (?-1766) házasságából két fiú (Ádám és Ferenc) született, aki sajnos fiatalon meghaltak.

¹⁶ id. Bethlen Gergelynek négy fia, Lajos (? -1787), László (1751-1814), ifj. Gergely (1760-1816) és Ferenc (1762-1812) volt.

¹⁷ Natrop Wilhelm a Gyarmathi művének kiadást azért támogatta, mert abban reménykedett, hogy cserébe erdélyi honfűsítést kap.

Bármennyire volt ötletének gyakorlati jelentősége, merésznek tűntek és megvalósításuk elmaradt. Kis szótárában az állathangok négy oldalas gyűjteménye és az állatok életével kapcsolatos szavak kerültek összeállításra. Összességében Ő volt az első, aki teljes egészében magyar nyelvű nyelvtani terminológiát használt.

Ismét a Bethlen család szolgálatában és második külföldi útja

1792 elején visszatért a Bethlen családhoz, mert az idős B. Gergelynek szüksége lett rá, ám a gróf rövidesen meghalt. A család évi járadékot ajánlott fel az orvosnak, aki többnyire az ifj. B. Gergely (1778-1835) szolgálatába állt. A Bethlen család másik ágához¹⁸ tartozó Bethlen Pál lovassági tábornok Elek (1777-1841) nevű fia 1795-ben, 18 évesen külföldi (göttingeni) tanulmányútra készült. Az akkori szokásnak megfelelően szükséges volt egy ún. mentora és egy inasra. Az ifjú mentora Gyarmathi Sámuel, az inas pedig Fogarasi Sámuel lett. 1796. április 25-től 1798-ig voltak Göttingenben. (Velük egy időben diákoskodott ott pl. Bolyai Farkas – majdani marosvásárhelyi tanár – és Körmöczi János – későbbi unitárius püspök. Később, ezen az egyetemen tanul Körösi Csoma Sándor is.) Aranka György kérésére Gyarmathi a német könyvtárakban összeírta és lemásoltatta a magyar történelemre vonatkozó műveket. Az erdélyi tudományos élet valóságos szellemi nagykövetének érezte magát Gyarmathi. Maga számára ásványtani könyvet szerzett be, mely segítségével kezdett foglalkozni ásványgyűjteménnyel. Sőt magával hozott „tufáit” is ez alapján azonosította, majd adta el őket. Az ifj. Bethlen Gergely gróf bízta meg az ásványi anyagok gyűjtésével (közel 450 darabot vásárolt), amit erdélyi aranyércel fizetett ki. Munkáját a nagyenyedi Benkő Ferenc tanár úr segítette. Gyarmathi néhány általa kreált műszót is megvitatott Benkővel. Benkő „Parnassusi időtöltés” művében ismertette Blumenbach göttingeni professzor ásványtani rendszerét, illetve egyes ásványok magyar neveit. Ezek közt külön jelölte a Gyarmathi által alkotott neveket is, pl. Hiacint – veres sárga topáz, vagy rubint; Eisenkiesel – vasas kovakő; Heliotrop – veres cseppes zöld jáspis; Katzenauge – macskaszám, Lepidolit- barackvirágkő; stb. A természettudományi ágak iránti érdeklődése miatt Gyarmathit 1798-ban a jénai természettudományi társaság tagjának választották meg. Hazatérve Erdélybe több ritka növényt (pl. sárga krumpli) is meghonosított kertjében.

1700-ban alapított Berliini Tudományos Akadémia – a későbbi Porosz Tudományos Akadémia – épületét európai nyelvészek szobraival díszítették. Ebbe a szoborparkba került idővel elhelyezésre Révai Miklós¹⁹ és Gyarmathi Sámuel mellszobra is. Azért különös, hogy a mellszobor gyűjteménybe csak nyelvészek kerültek, mert a porosz tudós társaságnak már megalakulásától kezdődően volt szellemi és természettudományi kutatói vonala. Viszont a gesztus abból az alapelvből indult ki – eltérően a többi európai társaságtól – hogy minden nemzeti tudomány alapjául – persze az ország határain belül – az egységesen használt nemzeti nyelvet tekintették.

Ugyan Európa szerte a humanizmus és reformáció idején indult el, de a felvilágosodás korában lángolt fel igazán a népek és a nyelvek eredetének kutatása, ezzel együtt pedig a népek rokonságának kérdése. (A nyelvek rokonságának kérdése megelőzi a nyelvtudományt és a néprajz kialakulását is. De a két tudomány

¹⁸ Bethlen Eleknek (1601-1653) három fia, Farkas (1639-1679), Gergely (1641-1697), Elek (1643-1696) született. Farkas ágán született id. B. Gergely (1717-1792), Elek ágán született B. Pál (1735-1795) lovassági tábornok. Bethlen Pál felesége Kemény Krisztina (1743-1811). Házasságukból 12 gyermek született, ebből 3 fiú (Pál, Károly Elek); Bethlen Elek (1777-1841) politikus, történétíró

¹⁹ Révai Miklós (1750-1807) piarista szerzetes, nyelvész, a magyar történeti nyelvészet megalapítója – helyesírási alapelvünket, a szóelemző elvet képviselte; Révai egészalakos szobra rákerült a Magyar Tudományos Akadémia homlokzatára, melyet az építési bizottság tagjai óhajtottak, mert benne látták a magyar nyelv tudományának atyját. Révai viszont nemcsak az MTA homlokzatára került fel, hanem Berlinben is képviseli a magyar tudományosságát.

<http://www.kaleidoscopehistory.hu>

dr. Szabó Attila

keretében, mint feldolgozott tárgy jelenik meg.) Hatalmas katonai erővel bíró uralkodók, elvont eszmék köreit járó filozófusok és az alkalmat meglovagolni kívánó „alkotó” egyének vállvetve dolgoztak azon, hogy az egyetemes történelmet (világot) nyelvcsaládok szerint tárgyalják és hatalmi törekvéseik alapján csoportosítsák. (A felvilágosodás utolsó hullámának történelmi időszaka ez az időszak. A felvilágosodás filozófiájának túlcsoportosulásaként jelent meg az erőszakkal teli Francia forradalom. A felvilágosodás talán utolsó lélegzetét pedig Bonaparte Napóleon jelenthette, aki Franciaországot újra szervezte, illetve fejlesztési tervekkel alkott, ám császárrá koronázásával éppen Ő fejezteti le a felvilágosodás eszméjét. 1792-től 1815-ig tartó európai csatározások előbb kiszabadítják a palackból – azokon a területeken is, ahol eddig ennek gátja volt – a felvilágosodás eszméit, hogy Napóleon bukásával az igazi célok is széteszlatódjanak.) Miközben az egyetemesség gondolata révén igazolni kívánták, hogy az emberiség egy töről fakad, melynek igazolásához a nyelvhasználat módszerét – megalkotója G. W. Leibnitz (1646-1716) volt – kívánták használni, addig August Ludwig Schlözerben²⁰ (1735-1809) olyan gondolat támadt, hogy a svéd Karl Linné mintájára osztályozni kellene a világ népeit is, amit a nyelv alapján kívánt elvégezni. E rendszerező törekvéssel született meg a nyelvi típusok felfedezése, illetve az a versengés, hogyan igazolják saját nyelvük elsőbbségét a különböző népek között. A nyelvrokonság ismeretéhez hozzátartozott az anyanyelv ismerete. Az anyanyelv ügye egyben a nemzeti nyelv ügyévé vált a XVIII. századi nemzeti nyelv válás alapügyében. Ezzel a nyelvrokonság kérdése is életbevágó, hazafias érzelmeket kiváltó sorskérdés lett. A nyelvhasználat segítségével kezdetben azt vizsgálták, hogy a Biblia nyelvéhez melyik nyelv áll közelebb. Az európai népek különböző nyelveit pedig a bábéli torony építésétől igyekeztek számításba venni. Később az ókori kultúra történelmét alapul véve, vizsgálni kezdték a keleti nyelveket. Például a szanszkrit nyelv tanulmányozásából nőtte ki magát az indogermán nyelvtudomány. Kalmár György²¹ 1770-ben vetette fel, hogy a magyar nyelv kapcsolatban állhat a káld, perzsa, szkíta és török nyelvekkel. Amíg a magyarság tudatában alapköként a hun-magyar, illetve a szkíta-hun-magyar kapcsolatok léteztek, azzal a nyelvi megállapítással, hogy a magyar maga is egy ősnyelv. (Ezt állítja az angol John Bowring is művében, ami szerint a magyar nyelv megszületésekor a többi európai nyelv még nem is létezett.) Th. Bibliander²² 1548-ban megjelent írásában a magyar nyelvet a perzsák nyelvével hozta összefüggésbe.) Addig a „magyart gyűlölő német tudósok” (Ph. J. Strahlenberg, J. E. Fischer és A. L. Schlözer) – maguk nem is tudtak magyarul – elméjében fogant meg a finn-ugor rokonság elmélete, melyet a Világos utáni császári önkényuralom használt fel a szabadságharc véres leverése utáni világszerte magyarok iránt megnyilvánuló rokonszenv ellensúlyozásul. Schlözer tudatosan és megfontoltan fordult szembe a magyarsággal, mert számára az európai hierarchiában nincs helye a magyar népnek, így a magyaroknak nincs joga Erdélyre, de Magyarországra sem.

Gy. Sámuel nyelvészeti tanulmányai sem szakadtak meg. Érdeklődni kezdett különféle nyelvek iránt. 1797 elején találkozott Jénában Christian Wilhelm Büttnerrel, aki 1788-ig a göttingeni egyetem természettudomány professzora volt, majd visszavonulása után egy nagy összehasonlító szótáron kezdett el dolgozni.

Schlözernek kapóra jött, hogy Gyarmathi Göttingenbe kerül, így miközben svéd és dán nyelvre tanította az orvost, megfertőzte elméjét elméletével és Sámuel addigi nyelvészkedését kicserélte a finnugorizmusra. (Így váltódott fel a székely rovásírás kutatása finnugor nyelvhasználatra.)

(Érdemes megjegyezni, elsőként Martinus Fogelre (1634-1675) készített finn-magyar-lapp szójegyzéket. Philip Johan Strahlenberg (1676-1747) német származású svéd katonatiszt állította először a finnugor nyelvek rokonságát. Johann Eberhard Fischer (1697-1771) elsőként készítette el az uráli nyelvek

²⁰ August Ludwig von Schlözer (1735. – 1809.) német történész és pedagógus; A göttingeni egyetem tanára.

²¹ Kalmár György (1726 – 1782) nyelvész, költő, orientalista

²² Theodore Bibliander (1509-1564) svájci orientalista, teológiai professzor és nyelvész; beszélt és írt görögül, latinul, héberül, arabul és más keleti nyelven

etimológiai szótárát. A szótár 1765-ben került göttingeni barátjához, A. L. Schlözerhez.) Hell Miksa (1720-1792) csillagász, matematikus gondolata volt a lapp-magyar nyelvrokonság felvetése, mely gondolat igazolása véget vette maga mellé Sajnovics Jánost (1733-1785). Gyarmathi figyelmét a lapp nyelv irányába is felébresztették. Lehetséges, hogy Sajnovicsék képesek lettek volna fényt gyűjteni a magyar nyelvészetben, ám – talán irtózva a rút külsejű lappok rokonságától, vagy a hun-magyar származást érezték veszélyeztetve – a tudományok „lankadatlan művelését” feladták. Az 1856-ban indított Magyar Nyelvészet cikkei nagyban hozzájárultak a finnugor összehasonlító nyelvészet modern megalapozásához. (Igazából ők ezzel készítették elő Trianont).

A nyelvrokonság kérdésének megoldása megelőzi a nyelvtudomány és néprajz kialakulását. A kérdés megválaszolása – az ókori tudósokat is foglalkoztatta – a középkori Európában ideológiailag vált fontossá. „Melyik nyelv áll közelebb a feltételezett ősnyelvhez?” – írta egyik művében Bovillus²³. Kezdetben a héberből kívánták a nyelveket származtatni, aminek kiindulási okát a bábéli torony építéséről szóló bibliai történetben kell keresni. A szanszkrit nyelv tanulmányozásának eredményeként született meg az indogermán és indoeurópai nyelvtudomány. Nyugat-Európa népeitől megkésve, hazánk csak a XVII-XVIII. században kezdtek ezzel foglalkozni. 1170-ben Kalmár György²⁴ már felvetette, hogy a magyar nyelv kapcsolatban állhat a káld, perzsa, szkíta és török nyelvekkel. Ezt az elgondolást tovább erősítette a magyarság tudatban élő hun-magyar ősi rokoni kapcsolat. A XVIII. század végére egy új elgondolás fogalmazódott meg, mely szerint a magyar nyelv maga is ősnyelv. (Ezt az elgondolást csak tovább mélyítette John Bowring²⁵ 1830-ban megjelent munkája. Szerinte a legtöbb európai nyelv még nem is létezett, mikor már a magyar nyelv létezett.) A XIX. században Chr. Cr. J. Bunsen²⁶ azokat a nyelveket, melyek sem a sémi, sem az árja nyelvek közé nem tartoznak, a turáni nyelvek sorába rendelte. Érdekes, hogy a hamburgi Martin Vogel²⁷ már a XVII. században finnugor nyelvcsaládról beszélt. Nézete szerint a hun szóban lévő h felcserélhető f-re. A kiegyezést követően, báró Eötvös József minisztersége idején létesült hazánkban finnugor tanszék. A Horthy korszak a finnugor elmélet mellé állt és ennek nyomtatékaul gróf Klebersberg Kuno²⁸ 1930-ban látogatást tett Finn- és Észtországban.

Az mára már nem bizonyítható, hogy Gyarmathi Sámuel becsvágyból, avagy visszavágni szeretett volna Beregszászi Nagy Pálnak²⁹ a nézetére, az biztos, hogy Schlözer hatása alatt írta meg 1797-98-ban élete főművét, az „Affinitás”³⁰-t. Schlözer javaslatára cserélte ki művében a lapp szót finnre. Könyve egyfajta tanulmánygyűjtemény, melynek kiadására 1799-ben került sor. Munkájával európai hírűvé vált, még egy példányt I. Pál orosz cárnak is elküldött. A könyv három részből áll 1. részben taglalja a lappok és finnek

²³ Charles de Bouelles (latinosan. Bovillus, Carolus) (?1470-?1533) – francia humanista, filozófus és teológus. Éle során sokat utazott, és kapcsolatot tartott kora tudósaival. 1507-ben szentelték fel papnak. Noyon kanonokja és teológiai professzora volt. Értékes munkákat írt teológiáról, geometriáról, fizikáról és nyelvtudományról.

²⁴ Kalmár György (1726 – 1782) nyelvész, költő, orientalista

²⁵ John Bowring (1792-1872) angol nyelvész, író, közgazdász, politikus és utazó. Az első angol nyelvű magyar versantológiát 1830-ban állította össze (eredeti címe: Poetry of the Magyars).

²⁶ Chr. Cr. J. Bunsen (Christian Charles, vagy Karl Josias von Bunsen), más néven báró von Bunsen (1791-1860) német tudós és diplomata.

²⁷ Martin Vogel (1634-1675) filozófus és orvos

²⁸ Klebersberg Kuno (teljes nevén Klebersberg Kuno Imre Aurél Ferenc) (1875-1932) jogász, 1922–1931 közt vallás- és közoktatásügyi miniszter

²⁹ Beregszászi Nagy Pál (1750-1828) magyar nyelvész, nyelvtörténész; 1813-14 közt Kazinczy Ferenc unokaöccsének, Istvánnak volt a nevelője. 1815-ben megjelent „Dissertatio philologia” írásában vitatta Kazinczy nyelvújítással kapcsolatos gondolatait és nyelvrontással vádolta meg. Kettejük konfliktusának hátterében inkább az húzódott meg – amit egyes források tartottak – hogy a Kazinczy család Beregszászi illetményével adós maradt. Beregszászi nem értett egyet a finnugor elmélettel sem.

³⁰ A mű teljes címe: Affinitas Lingvae Hungaricae cum Lingvis Fennicae originis grammaticae demonstrata. Nec non Vocabularia dialectorum Tataricum et Slavicarum cum Hungarica comparata. /Affinitás (rokonság) A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel, továbbá a tatár, és a szláv nyelveknek a magyarral összehasonlított szójegyzékei.

nyelvi rokonságát a magyarral; 2. részben az észt és magyar nyelvi rokonságot bizonygatja; 3. részben a vogul, csuvas, cseremis és egyéb finn eredetű nyelveket veti egybe a magyar nyelvvel. Összességében a könyv két affinitást, egy megfigyelést és három függelékkel tartalmaz.

Zilahi évek, mint iskolaigazgató

1798 nyarán indultak haza Erdélybe. Zilah két állást is felajánlott Gyarmathi számára, az egyik a vármegye főorvosi állása, a másik a Kollégium tanítói állása volt. Utóbbit választotta, hiszen nevelőként éveket töltött gróf Ráday, báró Radák és gróf Bethlen családoknál. Németországi tartózkodása alatt tanulmányozta a német és angol nevelési munkákat. Két évig egyedül viszi az oktatást, majd 1802-ben lett segítőtje, Óvári György személyében. 58 évesen, 1809-ben vissza kívánt vonulni a tanítástól, utódjául Bereczki Jánost hívták meg.

Még egy utolsó felvillanás

Végül gróf Bethlen Gergely családi körében élt haláláig. Visszavonulása évében ismerkedett meg Döbrentei Gáborral – a gróf Gyulay családnál dolgozott nevelőként – aki révén Kazinczy Ferencsel is megismerkedett. Kazinczy felkérte Gyarmathit, hogy grammatikáját véleményezze, ám a kapott véleményt barátságtalanul fogadta. Kazinczy véleményével értett egyet Kölcsey Ferenc is. Élete utolsó nagy munkája a „Vocabularium” volt, mely 1816-ban jelent meg nyomtatásban. A 94 oldalas könyv tulajdon képen egy szótár, amely a magyar szavakat betűrendben közli, majd a hozzá tartozó nyelvi megfelelőket, figyelembe véve a nyelvjárásokat és a finn-ugor nyelveket is. Munkájához 57 nyelvből merítette ismereteit. Mivel ezt a munkáját nemcsak a hazai, hanem a külföldi tudósoknak is írta, ezért a könyve címe nem csak magyarul, hanem latinul is szerepel. A könyve végén található függelékben adta közre Erdélyben a székely diákok által – Karácsonyi Sámuel³¹ székelyudvarhelyi professzor kérésére – összegyűjtött székely szavakat.

1817-ben nagy éhínség volt Nagyenyeden, ezért több főúr által indított segélyező mozgalomba Gyarmathi is bekapcsolódott.

Igyekezett Kőrösi Csoma Sándor merész vállalkozását anyagilag támogatni.

1824-ben úgy döntött, hogy elkészítteti „Testamentumát”, amit Szilágyi Ferenc református tanár jelenlétében diktált le. Ebben általános örökösének a zilahi kollégiumot jelölte meg, (érdekes, hogy sem leányáról, sem annak leszármazottjairól, de közvetlen testvéreinek utódairól nem emlékezett meg, nem hagyott rájuk semmit).

Halála 79 éves korában – 1830. március 4-én – következett be a Bethlen család kolozsvári házában. Szélütés érte, és háromnapos szenvedést követően tért meg Mindenható Urához. Csiszár Sámuel kolozsvári református lelkész búcsúztatta el. Sírja a kolozsvári házsongárdi temetőben található, mely fölé a Bethlen család emelt copf-stílusú fejkövet.

Irodalom:

1. KAPRONCZAY Katalin: Orvosok és természettudósok szerepe a nyelvművelésben a 18. századi Magyarországon; Magyar nyelv. 2002. 98. évf. 1. szám

³¹ Karácsonyi Sámuel a jeni és göttingeni egyetemeken végzett természettudományi tanulmányai révén hívták meg a székelyudvarhelyi iskola harmadik rendes tanári állásába.

2. KAPRONCZAY Katalin: Orvosi Művelődés és Egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon; Semmelweis Kiadó Budapest, 2007.
3. SZELESTEI N. László: irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690-1790; Országos Széchenyi Könyvtár, Budapest, 1989.
4. KAPRONCZAY Károly: A magyar orvosi nyelv a XVIII. században; Magyar orvosi nyelv 2013. 2. szám
5. M. NAGY Ottó: Gyarmathi Sámuel élete és munkássága; Kolozsvár, 1944.
<https://doi.org/10.36240/etf-182>
6. GAAL György: Erdély első nemzetközi hírű nyelvtudósa Gyarmathi Sámuel; Nyelv- és Irodalomtudományi közlemények; 2011, LV. évf. 2. szám
7. BAKAY Kornél: Hogyan lettünk finnugorok? Magyarságtudományi füzetek; Kisenciklopédiája 1.; 2010.03.22.
8. HORVÁTH Judit: Az etimológiai kutatások történetéhez; THL₂; A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata; 2009.1-2. szám
9. SÁNDOR Klára: A székelyírás nyomában; 2014.
10. GULYA János: Gyarmathi Sámuel; Akadémiai Kiadó; Budapest, 1978.
11. TAMÁS Ildikó: A nyelvhasználat elő- és tudománytörténete; Kőrösi Csoma Sándor, Mi a magyar? Kovászna, 2013.
12. RÉVAI Miklós állószobra a MTA palota homlokzatán; <https://www.kozterkep.hu/16621/revai-miklos>
13. BAKAY Kornél: Hogyan lettünk finnugorok? magyarságtudományi füzetek; kisenciklopédia 1. 2010.03.22.